

Met kinderen heilige huizen ontdekken

door dr. Henk Kuindersma

Ieder kind kent in zijn leefomgeving wel een kerkgebouw. Wat er in te zien is en wat er in gebeurt, is voor veel kinderen een open vraag. Kerkdeuren gaan daarom gastvrij open voor hen open. Voor moskeeën en synagogen geldt hetzelfde. Lesgevers godsdienst zijn als geen ander actief in het begeleiden van kinderen op hun ontdekkingsstocht naar antwoorden. Mensen die studie maken van godsdienstonderwijs denken mee en komen met handreikingen. We geven daarvan een indruk.

Praktijkverhaal

Het kan je zo maar gebeuren in dorp of wijk. Midden op de dag branden uitnodigend lichten in de kerk. Je kunt er zo naar binnen gaan. In de kerk tref je kinderen aan die twee aan twee onderzoekend rondlopen. Om te accentueren dat ze op onderzoek zijn gebruiken ze 'kijkers' als een loep, een buis, een karton met een ruitje, een fototoestel, et cetera. Zo nu en dan blijven ze staan. Ze praten even zacht en maken aantekeningen op een blocnote. De kinderen komen van een nabijgelegen school. Samen met de juf van godsdienst hebben ze het bezoek aan de kerk voorbereid. Samen hadden ze bedacht wat er zo ongeveer te zien zou kunnen zijn. Sommige kinderen kwamen wel met hun ouders in de kerk, anderen waren in zomervakanties wel in kerken geweest. De meesten kinderen kenden kerken, ook van binnen, wel van de televisie. Maar echt van dichtbij zien en onderzoeken wat er zoal in een kerk te vinden is, nee daar waren ze eigenlijk nooit zo mee bezig geweest. Toen ze één keer in gesprek raakten met wat foto's erbij op digibord en wat geholpen door de juf, werden ze hoe langer hoe nieuwsgieriger naar het grote orgel, de preekstoel, 'de waterkom' voor het dopen, de afbeeldingen in de kerk en nog vele andere dingen. Allerlei vragen kwamen meteen op rond de kernvraag: 'Wat doen de mensen in de kerk met al die dingen?' Maar juf zei daarop alleen maar: 'Als we in de kerk op excursie zijn, mag je alles van dichtbij onderzoeken. En over de vragen die je er bij hebt, gaan we in kerk samen praten. We gaan eigenlijk op ontdekkingsstocht. De dominee van de kerk zal er bij zijn. Je mag ook haar van alles vragen. En dat is na de ontdekkingsstocht door de kerk te zien. Er wordt een kring gevormd bij de preekstoel en daar vindt een levendig gesprek plaats op zoek naar antwoorden.'

Oorsprong van ontdekkingsaanpak

Naar kerken op excursie is voor veel docenten godsdienst al jaren vast onderdeel van het jaarprogramma. Kinderen vinden het prachtig om er op uit te gaan en buiten het klaslokaal les te krijgen. Enthousiaste rondleiders vertellen hen maar al te graag over hun kerk. En menig creatieve docent weet mooi lesmateriaal te bedenken voor de voorbereiding en de verdieping achteraf.

Maar op de vraag 'Wat vonden jullie bijzonder aan ons kerkbezoek?' komt nogal eens het antwoord: 'Die meneer weet er wel heel van.' En: 'Wat moet je veel weten als je bij een kerk hoort.' Maar wat de kinderen echt zelf aan de excursie opdoen, wordt niet altijd duidelijk. Deze ervaring en de gedachte dat kinderen vooral veel moesten luisteren, bracht menig docent op het idee om 'de kerkexcursie' anders aan te pakken. Alleen of in samenwerking met de mensen van de kerk werden 'speurtochten' met vragen en opdrachten op papier gezet. Tot op vandaag beleven kinderen die 'goed meekunnen' op school daar veel plezier aan. Gesprekken na en over de speurtocht met dominees en pastores worden door de kinderen in het algemeen gewaardeerd als leuke ontmoetingen. En dat is zonder meer winst. Toch blijft ook 'de speurtocht' in de sfeer van het weten, dat is voorbedacht door kindvriendelijke volwassenen.

Momenteel zitten we in een omslag. Geïnspireerd door het Europese Netwerk Kindertheologie wordt in het godsdienstonderwijs hoe langer hoe meer het initiatief bij de kinderen zelf gelegd. Docenten, dominees en pastores komen daarbij meer in een meer begeleidende en inhoudelijk aanvullende rol. En dat geldt ook op het onderwerp 'Heilige huizen ontdekken'.

In de klas

Hoe werkt die ontdekkingsaanpak concreet? Dat is op hoofdlijnen al af te lezen aan bovenstaande praktijkverhaal. De juf neemt haar inzet in 'de voor-ervaringen' en 'voorkennis' van de kinderen. Ze zoekt in hun levensverhaal of biografie naar beginpunten voor het ontdekkingsproces dat ze met de kinderen in de kerk wil gaan. Voor dat proces is het ook goed om een heilig huis te kiezen in de directe leefwereld van kinderen. De wereld waarin het kerkgebouw een zichtbare plaats heeft. En waar 'mensen van de kerk' gekend en ontmoet kunnen worden, die ze ook anders kennen: familieleden, vrienden, burens, medeleden van hun verenigen.

Bij het oproepen van voorkennis bij de kinderen is het goed om zich er van bewust te zijn dat kinderen, zij het

per klas verschillend, altijd wel enige kennis en soms meer dan dat weten van kerkgebouwen en wat daar in gebeurt. In het lesgebeuren is het van eminent belang dat kinderen hun ervaring en kennis in mogen brengen. Belevingen en gevoelens zijn als regel met die ervaring en kennis verbonden. Zo raakte een leerling niet uitgepraat over de uitvaart van haar oma uit een katholieke kerk. Haar klasgenoten hingen daarbij aan haar lippen en kwamen op allerlei vragen, die ze voor een deel ook zelf kon beantwoorden. Zo'n gebeuren wordt door 'kindertheologen' zeer waardevol gevonden. Via de identificatie met een klasgenote is de godsdienstige wereld niet iets dat van 'buitenaf' wordt ingebracht, maar komt via identificatie met een klasgenote van 'binnenuit'. Ook indirect weten kinderen via programma's als Jeugdjournaal, Klokhuis en Huisje, boompje, beestje vaak al het een en ander van godsdienstige feesten en gebruiken die met heilige huizen worden verbonden.

In de kerk

De voorkennis van de kinderen, hoe fragmentarische die ook moge zijn, is de primaire aanleiding tot het stellen van vragen door de kinderen en hun behoefte aan verdieping. Deze beginsituatie gedacht vanuit de kinderen zelf, is van groot belang om tot meervoudige, mentale leerprocessen te komen: tot beleven, verbeelden, kennen, willen en doen. Kernpunt is dat via een voorgesprek de brug naar de verkenning in de kerk wordt geslagen, latente vragen bewust worden en meegenomen worden op de ontdekkingsstocht in de kerk en de ontmoeting met een dominee of pastoor daar.

Uit het praktijkverhaal is te lezen, hoe kinderen rond attributen tot vragen kwamen. De opdracht om een tekeningetje te maken van het attribuut waar ze een vraag bij hebben, kan helpen om de vraag te verduidelijken. Zo werd een jongen getroffen door de boekrol bij het doopvont waarop hij de naam las van de baby van de burens. Deze baby was recent in de kerk gedoopt. Hij vroeg: 'Waarom wordt die naam op opgeschreven? En wat is dat eigenlijk dat papier met die twee stokken?' Bij zo'n vraag is het de bedoeling dat de kinderen eerst zelf mogen proberen de vraag te beantwoorden.' Zo wisten twee kinderen samen helder te vertellen dat de naam van de baby op een boekrol was geschreven en wat een boekrol was. De dominee was nodig om te vertellen dat kleinen en groten, en wie dan ook met hun naam bij God bewaard zijn. De doop bevestigt dat.

Bijzonder is de aandacht van kinderen voor verbeeldingen: voor schilderijen, houtsnijwerk en beelden, die vooral in de katholieke kerk zijn te vinden. Zo waren kinderen met elkaar en hun docente tijdens een ontdekkingsstocht in een kerk geruime tijd in gesprek over een groot schilderij met een duif. Onder zich had hij donkerblauw water en boven zich de zon en het licht van de zon. Al samen zoekend en sprekend verbonden de kinderen de symbolen op het schilderij met Bijbelverhalen die ze kenden. Daarbij vergeleken ze de duif met beelden van God.

Terug op school

De ervaren ontdekkingsstocht vraagt er om in een verslag, in een soort vrije tekst, te verwerken. Een brief aan de dominee, de godsdienstjuf, aan de eigen klas of iemand die kinderen zelf mogen kiezen kan een heel goede vorm zijn.

Waar het om gaat is dat de kinderen tot een eigen verhaal komen. In vaktaal wordt gesproken over een 'eigen construct'. In dit een eigen verhaal over een godsdienstig onderwerp, waarin subject (het kind zelf) en object (het onderwerp ontdekkingsstocht kerk) één geheel vormen.

Motivering

Hoe komen de betrokkenen bij kindertheologie er toe om zo nadrukkelijk het initiatief bij de kinderen zelf te leggen? Kijk op kinderen, onderwijsopvattingen en onderwijsopbrengsten spelen hierin een doorslaggevende rol.

Kinderen van nu, is de gedachte, kunnen op allerlei gebieden veel meer dan hun begeleiders denken dat ze kunnen. Individueel en samen hebben ze veel talent om hun eigen ontwikkeling mee vorm te geven. Kennis en ervaringen die ze via allerlei media en sociale verbanden opdoen, kunnen ze in het leerproces inbrengen en het daarmee verrijken. Via deze actieve inbreng werken ze ook aan zichzelf en aan de ontwikkeling van anderen.

Deze kindvisie komt in de onderwijsopvatting van kindertheologen terug. Het gaat er in het onderwijs om dat kinderen komen tot de wederkerige ontsluiting van hun eigen ervaringen en van de cultuur waarin ze worden geboren. Hun eerste ervaringen met heilige huizen, hoe fragmentarisch ook, helpt hen om toegang te krijgen tot een breder verstaan ervan. Een breder verstaan van een kerk helpt je vervolgens om je eigen ervaringen in breder verband te zien van familie, dorp of wijk en je eigen gedachten erover verder te vormen.

Onderzoeksverslagen over de actieve ontdekkingsaanpak Heilige Huizen ontdekken, leert dat kinderen geregeld via deze aanpak op eigen, bij hun kind zijn passende wijze de essenties en existenties, van godsdienst op het spoor komen. Zo ontdekken ze, essentieel, dat kerken ontmoetingsplaatsen zijn van God en mensen. En dat gelovigen, existentieel, gehecht zijn aan hun kerk.

Voor docenten godsdienst het de moeite waard om met de ervaringen die er met de ontdekkingsaanpak zijn voor ogen, de uitdaging aan te gaan om deze aanpak te proberen. Het vertrouwen dat kinderen in deze aanpak krijgen, zal hen zeker stimuleren om mee te doen.

Heilige huizen verkennen

een handreiking
door dr. Henk Kuindersma

'Heilige huizen verkennen' is deel van het jaarprogramma's van menig docent. De kinderen waardering zeer de 'excursie' naar een kerk, moskee, synagoge of tempel. De ontdekkingstocht die de kinderen gaan, is veel meer dan een bezichtiging. Het is een belevings- en leeractiviteit in één. Het gaat er daarbij in de kern om dat de kinderen ontdekken wat wezenlijk, essentieel, is voor een heilig huis. En te ontdekken wat de diepere waarde, wat existentieel, is voor de mensen die er samen komen. De inrichting van de heilige ruimte, de symboliek, heeft daar alles mee te maken. Om het bijzondere daarvan op het spoor te komen is begeleiding nodig. Begeleiding die de leerkracht kan bieden in de voorbereiding met de kinderen van het bezoek aan het heilig huis, in het bezoek zelf, in de verwerking ervan en in het nagesprek op school. 'De geestelijke' die aan een heilig huis verbonden is, is als regel de aangewezen persoon om in te schakelen. Hij of zij is meestal graag bereid om de kinderen en hun godsdienstjuf of -meester gastvrij te ontvangen. Met het contact met haar of hem begint dan ook deze handreiking.

Contact leggen

Contact voor een voorgesprek. De telefoon is daarvoor het aangewezen middel. In een eerste contact wordt de wens om het heilig huis te bezoeken kort verwoord en een afspraak gemaakt voor persoonlijk overleg.

Eigen voorbereiding

Maak een kleine notitie voor het voorgesprek met daarin informatie voor je gastvrouw/-gastheer en vragen die van belang zijn voor de organisatie van je excursie:

a. Informatie

- over jezelf: wie je bent en wat je als docent PC GVO doet, wie je opdrachtgever is en wat je adresgegevens zijn
- over je financiële middelen. Soms wordt een vergoeding gevraagd, maar meestal niet.
- over je groep: over het aantal kinderen en het eventuele aantal begeleiders, de leeftijd van de kinderen en de levensbeschouwelijke/religieuze samenstelling van de groep
- over de voorkennis die de kinderen in algemene zin hebben als groep van het Heilig Huis en de betreffende geloofstraditie. NB Individueel kunnen in een groep grote verschillen in voorkennis zijn.

b. Vragen

- Heeft de gastvrouw/-heer ervaringen met het ontvangen van kinderen voor een verkenning van het betreffende Heilige Huis?
- Is een ontvangst op een voor jou geschikte tijd mogelijk? Hoe lang mag/kan het bezoek duren?
- Wat is er allemaal te zien in het Heilig Huis? Waar zou de gastvrouw/-gastheer sowieso zelf aandacht aan willen geven?
- Mogen de kinderen eerst zelf op ontdekkingstocht gaan aan de hand van 'open' opdrachten en werkvormen of wil de gastvrouw/-gastheer een begeleide verkenning?
- Welke plaatsen in het Heilig Huis zijn toegankelijk

voor de kinderen en welke niet?

- Zijn er speciale regels voor de bezoekers?
- Is de gastvrouw/-heer bereid om de kinderen het initiatief te geven met hun vragen, eerste antwoorden en opmerkingen of wil hij/zij vooral vertellen?
- Welk globaal programma is mogelijk in de indeling ontvangst, verkenning, gesprek, afsluiting?
- Wil de gastvrouw/-heer nog op bijzondere wijze invulling geven aan haar/zijn gastvrijheid? Bijvoorbeeld met een pauze en een traktatie.
- Welke globale rolverdeling c.q. afstemming van rollen tussen de gastheer-/gastvrouw is gewenst

c. Advies

- Bevestig voor alle zekerheid de komst met de kinderen de dag van te voren.
- Check nog even de belangrijkste afspraken: aankomst- en eindtijd, programma, rolverdeling.

De uitvoering van het programma

a. De voorbereiding

Een goede voorbereiding op school is als eerste gewenst. Aan de hand van enkele foto's van de buitenkant en de binnenkant van het te bezoeken heilig huis wordt de voorkennis van de kinderen opgeroepen. De voorkennis die in de groep aanwezig is, wordt opgeschreven en be waard voor het nagesprek. Ook verwachtingen en eventuele misvattingen kunnen worden vastgelegd. In deze fase wordt door de docent niet inhoudelijk ingegaan wat de kinderen aan voorkennis inbrengen. Bij de latere afronding is het zeer de moeite waard om na te gaan wat bij het bezoek is ontdekt en 'anders' was/

De kinderen worden er ook op voorbereid dat ze 'de geestelijke' van het heilig huis zullen ontmoeten als gastvrouw/gastheer. Wanneer de kinderen haar/hem vragen mogen stellen – en als regel is dat het geval - mogen de kinderen op school vast vragen bedenken.

b. Exposure of rondleiding

Het meest gewenst is, dat de kinderen in het heilig huis op 'exposure' mogen gaan: alleen, met z'n tweeën of drieën geconcentreerd en onbevangen in het Heilig Huis mogen rondgaan. Daarbij wordt hen gevraagd om op te schrijven of te tekenen wat hen opvalt. Ze worden vooral gevraagd om de vragen op te schrijven die bij hen rondgang bij hen opkomen.

Is een exposure niet mogelijk, omdat de gastvrouw / gastheer die vrijheid niet kan toestaan, dan wordt tijdens een begeleide rondgang de opvallende zaken genoteerd of getekend en de vragen die er rijzen genoteerd.

Na de rondgang door het heilige huis volgt een (kring) gesprek met de geestelijke over 'de waarnemings-ervaringen' en over de vragen. Eerst de vragen over het heilig huis en dan de vragen die gericht zijn op het werk van de geestelijke, het leven van de gelovigen en de geloofs-traditie waartoe het heilig huis behoort.

Het is van groot belang om de kinderen eerst zelf de kans te geven om vragen te beantwoorden. Vooral als het een heilig huis is dat kinderen uit de groep voor vieringen en andere activiteiten bezoeken. Kinderen vinden het een bijzondere beleving om hun klasgenoten iets te vertellen over 'hun heilig huis'.

c. Verwerking

Ieder kind beleeft, ervaart en verwerkt een excursie naar een heilig huis op eigen wijze. Het eigen zijn, de eigen aanleg, interesses spelen en nog veel meer spelen daarin mee. Een expressieve weergave van hun gevoelens en gedachten heeft als verwerking dan ook de voorkeur: een tekening met tekst erbij geschreven, een stripverhaal, een brief met enkele tekeningen. Die brief kan ook aan de ontvangende geestelijke worden geschreven. Uniek materiaal is bij voorbaat verzekerd.

d. Nagesprek

Wat kinderen (samenvattend) getekend en opgeschreven kunnen ze in het nagesprek delen. De docent heeft hierbij de uiterst belangrijke dubbelrol van gespreksleidster en inhoudelijk deskundige. De excursie naar en in het bezochte heilig huis was bedoeld als ontdekkingstocht. Kunnen de kinderen onder haar begeleiding en haar inhoudelijk inbreng voor zich zelf de vragen beantwoorden: Wat is essentieel (heilig, apart) voor het heilig huis? Wat is existentieel (intens waardevol) voor de mensen voor wie het heilig huis echt een heilig huis is?

In deze kernvragen doet zich hoe dan ook 'de Godsvraag' voor, de kernvraag van iedere godsdienstige traditie. Welke sporen van God waren te ontdekken in wat er was te ontdekken in wat je hebt gehoord of gezien? Of nog opener gevraagd: Was er ook iets van God te ontdekken in wat je hebt gezien of gehoord?

Eindvraag is en blijft ten alle tijd de open vraag: Wat vond je ervan? Kortom de vraag naar de geheel eigen mening.

Voorbeeldvragen van kinderen

Vragen die kinderen over een heilig huis stellen, zijn:

- Hoe oud is dit gebouw?
- Waar kom de naam vandaan?
- Komen hier ook buitenlanders?
- Wat betekent dat kruis?
- Waarom moet u op zo'n preekstoel staan?
- Woont God hier echt?

Vragen die kinderen aan 'de geestelijke' stellen:

- Wat doet u allemaal?
- Wie betaalt u?
- Doet u uw werk altijd met plezier?
- Bent u geloviger dan ander mensen?
- Houdt u van zingen?
- Kunt u altijd wel bidden?

Wanneer gaan we naar de kerk?

een ervaringsverhaal
door Sietske de Vries

Leerlingen groep 7 en 8 van de Westermarskoalle op ontdekkingsstocht naar de Hobbe van Baerdsjerke in Joure

'Wanneer gaan we naar de kerk?' Dat is in het begin van het schooljaar vaak de vraag van de leerlingen. Het lijkt hen leuk en spannend om met de hele groep op ontdekkingsstocht naar de kerk te gaan.

Veel leerlingen die GVO-lessen volgen zijn nog nooit in een kerk geweest en hebben vaak ook geen idee wat er te zien is in de kerk en wat mensen daar doen op zondag. Anderen hebben in de vakantie wel eens een kerk bezocht om een kaarsje aan te steken en weer anderen zijn tijdens een huwelijksviering of een rouwdienst wel eens in een kerk geweest. En een aantal leerlingen is met hun familie wel eens naar een kerstviering geweest. Een heel uiteenlopend gezelschap dus. Dus zijn ze enthousiast als ik ze vertel dat we op ontdekkingsstocht gaan naar de plaatselijke kerk.

De leerlingen gaan in tweetallen op onderzoek uit in de kerk. Met een notitieblokje en een pen worden ze er op uit gestuurd om zelf te ontdekken, te ervaren wat essentieel is voor het heilige huis en wat echt van waarde is voor de mensen die er op zondag samenkomen.

Vooraf wordt er op school in de les samen bedacht wat er ongeveer te zien zou kunnen zijn. Er ontstaat al snel een levendig gesprek tussen de leerlingen. Er komen allemaal vragen op: 'Waarom gaan mensen op zondag naar de kerk?' waarop een andere leerling meteen antwoordt: 'Dan ben je dichterbij God, want God woont toch in de kerk?' Een derde leerling reageert meteen met: 'Maar God kan toch niet in iedere kerk tegelijk zijn?'. We proberen nog niet op de vragen in te gaan maar sommige leerlingen kunnen het niet laten om meteen een antwoord te geven.

De leerlingen bedenken samen vragen die ze in de kerk aan de predikant willen stellen:

- Hoelang bestaat de kerk?
- Waarom is er een orgel?
- Waarom zijn er zoveel kaarsen in de kerk?
- Waarom bidden ze in de kerk en hoe lang?
- Waarom moet je stil zijn in de kerk?
- Moet er altijd iemand in de kerk zijn?
- Waarom zingen mensen in de kerk?
- Wat doet een dominee?
- Waarom gelooft u in God?
- Wat vindt u bijzonder aan uw werk?
- Waarom bent u dominee geworden?
- Waarom draagt u een bijzondere jas?
- Zijn er verschillende dominee's?

Ervaringen

Op een mooie maandagmiddag komen de leerlingen met hun groepsleerkracht naar de kerk. Je hoort ze van verre al aankomen, ze hebben er zin in!

Na een welkom mogen ze in tweetallen met hun notitieblokje en pen op onderzoek uit.

De opdracht die ze meekrijgen is: 'Je mag overal rondkijken en voorzichtig aankomen.' Meteen gaan de eerste vingers omhoog: 'Ook daar?' Er wordt naar de preekstoel gewezen. De predikant, Jan Henk Hamoen, antwoordt bevestigend. 'Ja, ook daar, ga maar kijken.'

Een andere leerling vraagt: 'Mogen we ook daar naar boven?' Ook nu antwoordt de predikant bevestigend en wijst hen de twee manieren om naar boven te gaan.

Een andere leerling vertelt de leerkracht dat hij had verwacht dat alles in de kerk echt oud zou zijn, maar dat hij ook een stofzuiger heeft gezien en luidsprekers aan de muur. Dat had hij dus niet verwacht.

Daarna vind je overal kinderen in de kerk. Ze kijken onderzoekend rond, schrijven hun vragen op of stellen ze al aan de predikant en de koster.

Sommigen blijven lang bij het orgel staan. Ze vinden het orgel ontzettend groot en vragen zich af waar al die 'knoppen' voor zijn. Anderen snappen niet waar die grote spiegel naast het orgel voor is, totdat ze op het bankje achter het orgel gaan zitten. Ze zien in de spiegel de preekstoel en een groot gedeelte van de kerk en met elkaar komen ze erachter dat de organist, ook al zit hij met de rug naar de dominee en de mensen in de kerk, toch contact met hen kan houden.

Anderen blijven bij de gedachtenishoek in de kerk staan. Er staat een schaal met kaarsen met namen erop: 'Waar zijn die voor of van?' Eentje denkt een kaars te zien met mijn naam. 'En wanneer luidt de klok op de foto die erbij staat?'

Er worden heel veel verschillende vragen opgeschreven en ook worden er zo nu en dan tekeningen gemaakt van voorwerpen die ze zien in de kerk.

Na een poosje gaan we met de leerlingen in een kring zitten.

'Volgens mij hebben jullie best wel veel vragen', zegt de Jan Henk Hamoen. 'Wie wil er beginnen?' Een heleboel vingers gaan omhoog. Veel leerlingen willen weten wat de letters op de balk in de kerk betekenen. Met hulp van de predikant worden de letters door de leerlingen ontcijferd. En hij vertelt: 'Grietman Hobbe van Baerdts heeft rond 1640 voor het geld gezorgd dat nodig was voor de bouw van de kerk. Er moest veel geld komen en daarom werd er door de grietman besloten belasting op het bier te heffen omdat dat in die tijd gezonder was dan water. Er wordt meteen door één van de leerlingen gereageerd: 'Daar zou mijn vader niet blij mee zijn geweest'.

De naam Hobbe van Baerdts hebben de leerlingen nog op een andere plek in de kerk gezien, namelijk op een hoge bank in de kerk. 'Waarom staat die naam daar nog een keer?', wordt er gevraagd. Met hulp van de predikant komen ze erachter dat sommige mensen recht hadden of meenden te hebben op een bijzondere plek in de kerk omdat ze veel geld hadden gegeven aan de kerk of van adel waren.

Veel leerlingen willen ook iets weten over de zilveren schaal en doopvont die speciaal voor deze middag uit de kluis zijn gehaald. Ik vertel iets over de betekenis van de doop en de doopjurk van haar kleinkinderen. Ook nu wordt er weer meteen gereageerd door de leerlingen: 'Moet een jongen ook zo'n jurk aan, wat raar!' en 'Worden er ook volwassen mensen gedoopt? En wat voor kleren hebben die dan aan? En met wat voor water wordt er gedoopt?'. Soms vertelt een leerling iets over wat hij/zij heeft meegemaakt. Een buurmeisje dat is gedoopt, bijvoorbeeld.

De leerlingen hebben veel vragen. Bijzonder is dat ze zeer geïnteresseerd zijn en ook goed naar elkaar luisteren.

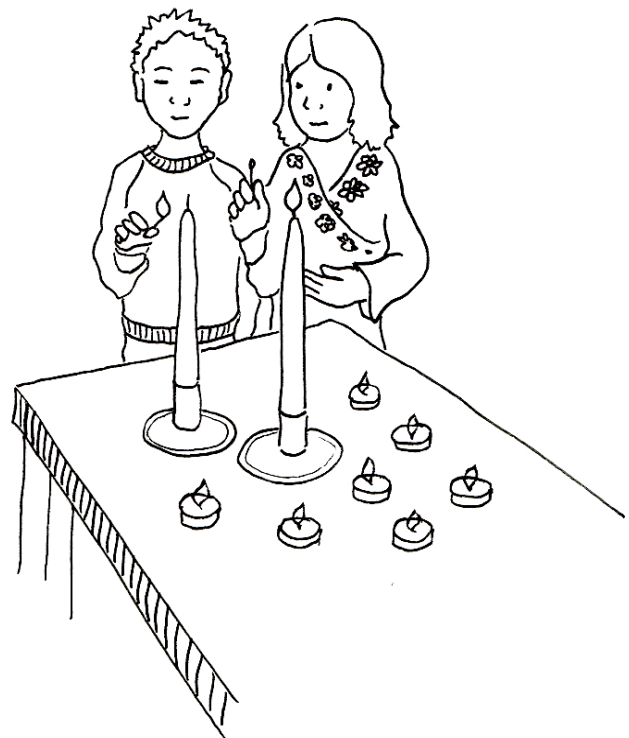
Aan de reactie van de leerlingen is te merken dat er niet veel voorkennis is. Als er een meisje is dat vraagt: 'Waar zijn die zwarte zakjes met die stokjes voor?', is er al snel iemand die het antwoord geeft: 'Misschien voor het brood van de mensen?'

Op de avondmaaltafel staat een schaal met avondmaalsbrood in de vorm van een kruis zoals dat tijdens de avondmaalsviering op de zondag ervoor op tafel stond. Op de vraag van de predikant waarom er in de kerk brood wordt gegeten en wijn wordt gedronken, blijven ze het antwoord schuldig.

Ook komen er veel vragen over de collectezakken, het orgel, de gedachtenishoek, de brand in de kerk, 'dat zwevende ding met het dakje erboven' (de preekstoel). En steeds krijgen de leerlingen eerst zelf de kans een antwoord te geven. De predikant luistert en helpt indien nodig met informatie om ze weer op weg te helpen.

Dan is het tijd om af te sluiten. In de Paastijd heb ik verteld over de nieuwe Paaskaars die tijdens de Paaswake de donkere kerk wordt binnengedragen. Dat daarna het licht van de Paaskaars door middel van kleine kaarsjes aan elkaar wordt doorgegeven en dat het zo weer steeds lichter wordt in de kerk. In de les hebben de leerlingen gevraagd of we dat op school ook niet kunnen doen. In overleg met de predikant is besloten om deze middag met een lichtkring af te sluiten. Alle leerlingen krijgen een Paaskaarsje. Jan Henk Hamoen steekt de Paaskaars aan en we geven staande in een kring het licht aan elkaar door.

Eerst is er nog even geroezemoes, maar langzamerhand wordt het stil...

Een heel bijzondere ervaring, ook voor de leerlingen zelf, hoor ik later op school.

Het kaarsje mogen ze mee naar huis nemen. Eén van de leerlingen vertelt aan de predikant dat zij haar kaarsje wil meenemen naar haar opa die is overleden. Een week later hoor ik van haar dat ze tijdens de rouwdienst haar kaarsje heeft aangestoken aan de Paaskaars in de kerk. Het kaarsje heeft tijdens de dienst gebrand en is later bij opa in de kist gelegd. Een ervaring die doorwerkt...

Een week later tijdens de les

Voor veel leerlingen was het een eerste ervaring met een 'heilig huis', ook zeker een positieve ervaring. In het nagesprek op school komt vooral naar voren dat ze onder de indruk waren van het 'heilige huis', veel nieuws hebben gezien en gehoord, dat ze het interessant vonden, veel hebben geleerd over de kerk. 'Een belevenis' vinden veel leerlingen.

De leerlingen hebben allemaal een brief geschreven aan de predikant over hun ervaringen. Deze brieven zijn gebundeld en zullen aan Jan Henk Hamoen worden overhandigd. Ook is er afgesproken hem een keer in de les uit te nodigen.

In de brief schreven leerlingen:

- Ik vond het leukste dat we eerst mochten rondkijken.
- Leuk, het was erg speciaal, ik vond niet dat we dicht bij God waren, maar dat maakt niks uit.
- Super dat u alle vragen kon beantwoorden, de stoelen zitten ook lekker, ik kon u goed verstaan en bedankt dat u op maandag kwam.
- Ik vond het in de kerk wel leuk, maar ook apart, ik had eerlijk gezegd verwacht dat er ook schilderijen van God en Jezus in de kerk zouden hangen, van God en Jezus heb ik niet veel gezien.

- Iets heiligs vond ik al dat zilver.
- Jan Henk, u heeft een mooie kerk, ga zo door.
- Ik vond het leuk om naar de kerk te gaan, ik kom vrij vaak in de kerk, ik ben niet gelovig maar denk wel dat er iets is.
- Beste dominee, wat leuk dat we bij u op bezoek mochten komen, veel dingen snap ik nu en dat we een kaars meekregen was heel mooi.
- Ik vond de preekstoel heel bijzonder, ik heb verder de warmte van de kerk wel iets van God/Jezus hebben.
- De echte bijbel vond ik heel mooi en de taal die erin stond ook.
- En de lichtkring was ook super om te zien en bedankt voor het kaarsje, ik vond de lichtjes erg leuk.

Ook is er nog een creatieve verwerking gemaakt om in de kerk op te hangen. Aan een stok zijn met linten kaartjes gehangen waar de leerlingen een bedankje op hebben opgeschreven.

Mijn ervaringen

Het was ook voor mij een heel positieve ervaring. De leerlingen waren zelf zeer actief bezig en betrokken. Deze ervaringen nemen ze mee in hun 'rugzakje' en kunnen hen helpen in het groeiproces van leren en geloven. De grootte van de groep is wel een aandachtspunt. Het was opvallend dat er zo goed naar elkaar werd geluisterd, maar om inhoudelijk met elkaar in gesprek te gaan is 30 leerlingen wel erg veel.

Wat is een kerk?

U kent ze wel, die meisjes van vijf. Twee pittige staartjes die eigenwijs de wereld in priemen, stoere laarsjes onder een knalroze jas en een mondje dat niet stil staat en vooral veel vragen stelt...

Op weg naar de dierenwinkel trekt ze aan mijn mouw en wijst naar de hoge toren en ramen van de gotische kathedraal, de trots van onze stad. 'Wat is dat voor een winkel?' vraagt ze. 'Dat is geen winkel, dat is een kerk.' 'Wat is een kerk?'

Ik aarzel. Wat zal ik haar antwoorden? Als ik zeg: de kerk is het huis van God, of daar woont God, zal ze zeker vragen: 'Wie is dat, God?' Maar als ik zeg: de kerk is een gebouw daar komen mensen samen om te bidden, dan zal ze vragen: 'Wat is bidden?' Als ik dan zeg: bidden is praten met God, dan zal ze mij ook vragen: 'Wie is God?'

Daarom overweeg ik iets anders te zeggen. Iets in de trant van: daar komen mensen om te zingen en om naar de preek te luisteren. Maar dan zal ze vragen wat een preek is en moet ik het hebben over het woord van God en dan zal ze toch ook vragen: 'Wie is God?'

Hoe leg je dat uit aan een meisje van vijf, van wie de ouders geloof en kerk al lang de rug hebben toegekeerd. Ik pak haar hand en duw tegen de zware deur die op een kier staat. We lopend zwijgend naar binnen, schuiven een van de banken in. Ze kijkt met grote ogen om zich heen. Stil zitten we daar.

Na een tijdje neem ik haar weer bij de hand en samen lopen we naar buiten. Bij de deur vraagt ze zachtjes: 'Wie woont daar?' 'Daar woont God', is mijn antwoord. 'Dat dacht ik al', zegt ze...

uit: *Verwondering*, uitgave van PKN
naar een verhaal van Huub Oosterhuis

'Op exposure' in de kerkruimte

Een nieuwe vorm van kindercatechese

door: Henk Kuindersma

uit: Ouderlingenblad, mei 2014, jrg. 91

Kinderen in ontmoeting brengen met de basics van het geloof. Iedereen in de kerk zou dat wel willen. Maar, hoe doe je dat? Kinderen gaan daarin niet vanzelfsprekend mee. De kerk heeft met kerkruimtes goud in handen. Als dat aansprekend en afgestemd op kinderen wordt ingezet, gebeuren er bijzondere dingen.

Een donkere winteravond. In een historische winkelstraat rijzen de contouren op van een kerk. Het moet in deze omgeving wel een oude kerk zijn. Sfeervol licht van sierlijke kroonluchters schijnt je tegemoet. Bij het binnengaan zijn kinderstemmen te horen. Groepjes kinderen en moeders lopen onderzoekend rond. Ze staan stil bij het doopvont, het avondmaalzilver, de gedachtenishoek voor overledenen, het orgel en deftige kerkbanken. Ze vertellen aan elkaar wat ze zien. Een jongen kijkt met zijn moeder geconcentreerd naar een schilderij van Mozes met de Tien Geboden boven een achteruitgang. Allen staan langere tijd stil bij grote zwart-wit foto's van de ooit totaal uitgebrande kerk. Een van de jongens staart een poos bedachtzaam naar boven, naar één van grote draagbalken, waarop staat de lezen: 'Ano 1644 Den 18 Marty is by Grietman over Haskerland Heer Hobbe van Baert geleyd Eerste steen van dese Kerck.' Twee andere kinderen staan verwonderd bij twee grote zijdeuren en laten hun vingers langs het smeedijzeren hangwerk gaan. De moeders volgen in grote betrokkenheid hun kinderen. De begeleider van dit alles, één van de plaatselijke predikanten, ziet met verbazing toe wat hij in gang heeft gezet. Hij heeft alleen verwelkomd en zo uitnodigend mogelijk de opdracht gegeven: 'Maak een rondgang door de kerk. Doe maar net alsof je hier voor het eerst bent. Je mag alles bekijken en overal voorzichtig aankomen. Daarna heb je vast wel vragen, die we samen kunnen bespreken.' Twee meisjes komen naar hem toe. Ze kijken naar de preekstoel. 'Ja hoor, je mag ook op de preekstoel.' De meisjes aarzelen. Een van hen stapt voorzichtig op de eerste tree. De andere volgt. Vanuit de hoogte staan ze even later de hele kerk te bekijken. Om uit te proberen hoe het is om 'te preken', roepen ze de andere kinderen enkele woorden toe.

Dan is het tijd om in de kring te komen zitten en samen de ervaringen en vragen te bespreken.

Aanleiding

We komen elkaar geregeld tegen, de predikant en ik. Recent zei hij: 'Ik heb gehoord, dat jij je bezig houdt met nieuwe vormen van catechese. Zou je eens met me mee willen meedenken over kindercatechese? In onze gemeente heb ik de taak om kinderen onze drie kerkgebouwen te leren kennen.' 'Hoe deed je dat tot nu toe?' vroeg ik. 'Ik heb enkele geweldige gemeenteleden. Ze weten alles van "hun kerk". Ze leiden de kinderen rond en kunnen er prachtig over vertellen. Ik houd van levensechte ontmoetingen. En toch werkt het niet. Als ik de kinderen vraag "Hoe vonden jullie het?" krijg ik meestal als antwoord: Die meneer weet er wel heel veel van! Vragen hebben ze nauwelijks. Ik denk dat ze beduusd raken van alle informatie. Maar ik wil ook niet terug naar leesstukjes en werkbladen. Dat vinden kinderen saai.'

'Wat ik voorsta,' sprak ik, 'is inzetten bij de kinderen zelf. We kunnen samen wat programmaatjes maken.' En zo gebeurde het.

In de kring

'Wie heeft er iets te vragen?' Vingers rijzen omhoog. De jongen die zo bedachtzaam naar de balk met Hobbe van Baerdt erop had gekeken was de eerste: 'Wat is een grietman? Nooit van gehoord.' De predikant beantwoordt niet zelf de vraag, maar vraagt: 'Is er één van jullie die

dat weet?' Een andere jongen steekt meteen van wal: 'Een grietman was vroeger eigenlijk een soort burgemeester. Meestal iemand van adel. Hij was de baas over een grietenij. Eigenlijk hetzelfde als een gemeente nu. Die grietman heeft de eerste steen van de kerk gelegd.' En zo gaat de kleine informant nog maar even door. De hele groep kijkt hem bewonderend aan. 'Die grietman heeft natuurlijk niet zelf de kerk gebouwd,' merkt een meisje op. 'Maar wat heeft hij wel gedaan?' Al doorpratend komen de kinderen tot de gedachte dat de grietman rond 1640 voor het geld heeft gezorgd. 'Ja,' bevestigt de dominee, 'door belasting op bier te heffen. Iedereen dronk bier omdat dat gezonder was dan water. De mensen vonden de belasting wel goed, want ze hadden best wat over voor een nieuwe kerk.' De kinderen vinden dat de grietman de kerk goed heeft laten bouwen met stevige muren. 'Bijna een meter dik,' zegt de predikant. 'Want die muren moeten met de dikke pilaren de grote steunbalken een zwaar dak dragen.'

Andere vragen volgen: over de gedachtenishoek, het doopvont en de doopkaars, het orgel, de collectezakken en ga zo maar door. En steeds gaat het op dezelfde wijze: eerst krijgen de kinderen zelf de kans om antwoorden te geven. Zo nu en dan geeft een moeder een bescheiden, passende bijdrage. En de dominee? Hij luistert aandachtig, formuleert als het nodig is een vraag opnieuw en laat zoveel mogelijk de kinderen aan het woord. Als ze op de grenzen stuiten van wat ze kunnen weten, brengt hij zelf informatie in.

Verdieping

'Het schilderij van Mozes en de Tien Geboden is een heel oud schilderij. Het is van 1648. Van de opening van de kerk. Waarom hangt dat nu juist bij de achteruitgang?' Er volgt een heel gesprek, waarin de dominee nu een grotere bijdrage geeft. 'Waar ga naar toe als je na een kerkdienst de kerk verlaat?' Dat is niet zo moeilijk: naar huis, naar het volle leven. 'Maar dan gaat wel mee wat er op het schilderij staat. Juist, de Tien Geboden, de regels van God voor het goede leven.' Iedereen is het er over eens dat het schilderij boven een uitgang van de kerk op de juiste plaats hangt.

'Was er nu ook een plek waar je niet zo gemakkelijk naar toe ging?' Het is even stil. Een meisje zegt zacht: 'De preekstoel.' 'Waarom?' vraagt de dominee. 'De preekstoel is van God. Daar spreekt Hij.' Niemand meldt zich om daar nog iets op te zeggen.

'Vinden jullie het een mooie kerk?' vraagt de dominee. Een van de kinderen die de zijdeuren aandachtig bekeek antwoordt direct: 'Een heel mooie kerk. Alles is heel precies en goed gemaakt: de deuren, de banken, de preekstoel, het orgel, alles.' 'Wat zullen de mensen het verschrikkelijk gevonden hebben dat de kerk ooit uitbrandde.' 'Dat is zo,' zegt de predikant. 'Alleen het schilderij van de Tien Geboden, enkele mooie banken en de kanselbijbel konden worden gered. Vele jaren moest de gemeente ergens anders kerkdiensten houden.' En dan, totaal onverwacht, barsten de kinderen los met allerlei vragen over het hoe en wanneer van de kerkbrand, het verdriet van de mensen, de herbouw van de kerk, hoe lang die duurde en zo meer. De dominee blijkt daarop niet voorbereid. Later ontdekt hij in een jubileumboek een ontroerend verhaal van de dominee van toentertijd. Op 12 november 1939, op de dag van de brand, riep hij 's avonds de kerkenraad samen voor gebed en een gesprek hoe in geloof om te gaan met deze ramp. Bij gelegenheid is dit ontroerende verhaal zeker van belang om er naar de kinderen iets mee te doen.

Terugblik

Wat valt op in deze methode? Allereerst dat het initiatief bij de kinderen wordt gelegd. Hun ervaringen worden zo optimaal aangesproken. Door mensen van het vak godsdienstige vorming wordt dit subjectief leren genoemd. Hierin wordt niet alleen het lerend vermogen aangesproken maar krijgen alle mentale processen de ruimte: ervaren, denken, voelen, hopen, geloven, leren en waarderen. Die gedragingen blijven niet individualistisch bij hen zelf, maar worden gedeeld met anderen. Dat leidt bijna altijd tot onverwachte, ongeplande momenten van verwonderen, ontdekken en toe-eigenen van nieuwe gedachten. Voor deze aanpak is primair deskundige begeleiding nodig. Niet alleen proces- en gespreksbegeleiding. Vooral – al lijkt dat misschien niet zo – inhoudelijke begeleiding, waarin op het juiste moment precies gekozen informatie, verhelderend en verdiepend wordt ingebracht om kinderen treetjes te

laten maken in hun groeiproces van leren en geloven. In het hier beschreven voorbeeld geeft de predikant-begeleider, goed voorbereid en vakkundig invulling aan de gevraagde competenties. Met achteraf de bekenenis: 'Het allermoeilijkste vond ik dat ik in deze aanpak zo lang mogelijk mijn mond moest houden om de kinderen de ruimte te geven voor hun inbreng. En dat is voor een dominee, die gewend is het woord te voeren wel een probleem.' Wat vinden de moeders van het hele gebeuren? Het meest treft hen dat er bij hun kinderen veel meer leeft op het gebied van kerk en geloof dan dat ze ooit hadden gedacht. Ze spreken hun waardering uit voor de werkwijze, die zo verschilt met wat ze vroeger zelf hebben ondervonden: een catecheseboekje en daarover de dominee aan het woord.

Inspiratie

Waar komt deze aanpak vandaan? In Europees verband wordt onder de naam 'kindertheologie' al zo'n tien jaar enthousiast gewerkt aan nieuwe vormen van gelovig leren in school, kerk en ook thuis. De hoofdkenmerken van 'kindertheologie' zijn: Kinderen samen brengen in een inspirerende omgeving als een kerkgebouw of met verhalen en verbeeldingen inspirerende omgevingen creëren die kinderen op allerlei manieren stimuleren tot verkennen, vragen en gesprek. Basis van deze aanpak is het inzicht dat kinderen van nu via tv, internet, reizen, beeld- en kleurrijke informatiebronnen en de omgang met andere kinderen en volwassenen veel meer weten en zich met veel meer bezig houden dan wij denken. Bovendien vinden kinderen het heel boeiend om zelf over godsdienstige onderwerpen na te denken en er samen met anderen over te praten.

Zie voor meer informatie over 'kindertheologie' en nieuwe, kindgerichte werkwijzen: Henk Kuindersma, Van kindervragen naar kindertheologie. Een introductie van een nieuwe godsdienstpedagogische aanpak, in: *Praktische Theologie*, 35, nr 1 (Ook via Google te vinden).

Dr. Henk Kuindersma is godsdienstpedagoog en was tot 2012 verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit.

Vraag maar Raak

Met kinderen op Tsjerkepaad en Exposure. Een mini-handleiding bij groepen en bij één of enkele kinderen.

School- en catechesegroepen gaan graag op Tsjerkepaad: op excursie naar één of meer kerken. Groepsleiders en rondleiders bieden hen dan een kant en klaar programma. Bij exposure zijn de rollen omgedraaid. De kinderen krijgen de regie. Ze mogen de kerkruimte zelf verkennen. Ze mogen hun vragen stellen over wat hen opvalt en verwondert. Met deze vorm, exposure genoemd, is ruime ervaring opgedaan. Al langere tijd met groepen kinderen. Recent met individuele kinderen.

We geven voor de toepassing van exposure voor beide een mini- handleiding:

- A. voor groepen
- B. voor individuele kinderen

A. Een mini-handleiding voor de exposure met groepen

Uitgangspunt

Een kerkgebouw heeft voor iedereen in een dorp of stad een bijzondere betekenis: religieus en cultureel. Dat geldt ook voor kinderen die er nog nooit binnen zijn geweest.

Bij exposure met een groep kinderen gaan we in de kerk op zoek naar bijzondere plekken en voorwerpen die vragen oproepen. Met de kinderen gaan we nadenken over wat op die vragen antwoorden kunnen zijn.

Nodig

Een groot aantal verschillende 'kijkers' zoals verrekijkers, zaklantaarns, brillen, kokers, vergrootglazen, camera's. Voor elk kind minimaal één. Ook voor ieder kind: op A4 formaat een ! en een ?, een potlood en een notitieblokje.

Organisatie

Creëer een centrale plek in de kerk waar de kinderen in een kring kunnen zitten (mag ook op de grond). In het midden liggen de kijkers al klaar onder een doek.

Ontvangst

Geef bij binnenkomst alle kinderen een hand en heet ze welkom. Ga met hen in de kring in de kerkzaal zitten. Vraag elk kind om in één zin te zeggen welke ervaring ze met deze kerk hebben.

Opdracht (1)

Kijk vanaf deze plek in stilte twee minuten om je heen.

Uitleg: Haal de doek van de 'kijkers'. Ieder kind mag een kijker kiezen. Leg uit dat elk kind 10 minuten vrij door de kerkzaal mag lopen en aandachtig, in stilte alles door de kijker heen mag bekijken zonder iets aan te raken.

Opdracht (2)

Bekijk zoveel mogelijk plekken in de kerk en bedenk ondertussen welke plek/voorwerp je heel belangrijk vindt en waar je iets over wilt vragen.

Geef daartoe ieder kind een A4 met een ! en A4 met een ? Vraag het uitroepteken neer te leggen bij de plek die het kind belangrijk vindt en het vraagteken bij de plek die een vraag oproept.

Opdracht (3)

Na 10 minuten de kijkers weer terug leggen en weer plaats nemen in de kring.

Vraag elk kind om in één zin een eerste reactie te geven. "Ik vond het ... "

Je krijgt zo een eerste indruk van hun exposure – ervaring.

Opdracht (4)

Teken op je notitieblokje wat jij het belangrijkste (!) vindt in deze kerk.

Gesprek

Wie wil er vertellen waarom je juist dit hebt getekend?

Laat het kind het zelf aanwijzen of ga er eventueel samen naar toe.

Geef de anderen de gelegenheid om vragen te stellen en te reageren.

Vraag maar Raak

Waar hebben jullie je vraagteken neergelegd? Wat wil je daarover vragen?

Als het om feiten gaat zoeken we samen met de kinderen naar antwoorden. Vaak weten kinderen meer dan je denkt. Pas als de kinderen er niet uitkomen geeft de begeleider antwoord. Kennis van de kerk komt hierbij goed van pas.

Vaak ontstaan bij exposure spontaan godsdienstige of kindertheologische gesprekken. Laat de kinderen daarin vooral op elkaar reageren. En begeleidt ze daarbij door verduidelijken, samenvatten en doorvragen. Je zult dan verasteld staan van wat er bij de kinderen leeft en hoe ze nadenken. Geef pas in tweede instantie zelf informatie of antwoord op vragen, die kinderen stellen.

Afsluiting

Geef alle kinderen weer een hand en nodig ze uit om nog eens samen met ouders, opa's, oma's enz. terug te komen. Zij kunnen dan ook zelf begeleider zijn.

Eventuele openstaande vragen worden later op school of tijdens de kindercatechese beantwoord.

Wiena Ridderikhof

B. Een mini-handleiding voor de exposure van één of enkele kinderen

Uitgangspunt

In de zomer- en vakantie maanden bezoeken kinderen geregeld met ouders, grootouders of bekenden een kerk. Hoe kunnen deze kinderen, individueel of met enkelen, tot exposure van de kerkruimte komen?

Ontvangst

Geef bij een welkom (ook) aandacht aan de kinderen.

Zeg dat er in de kerk van alles is te zien. Misschien ook dingen die ze niet kennen.

Misschien ook wel iets wat ze wel kennen, maar waar ze meer over willen weten.

Nodig

Voor ieder kind dat binnen komt een notitieblokje en een potlood.

Organisatie

Zeg dat ze alleen of met hun ouders, opa en oma de kerk mogen verkennen (op exposure gaan). Komen ze iets tegen waarover ze een vraag hebben, dan mogen ze dat op het notitieblokje noteren. (Kleine kinderen met behulp van ouders of grootouders.)

Een tekeningetje van hetgeen waarover ze een vraag hebben, helpt om de vraag te begrijpen.

Werkwijze en gesprek / Vraag maar Raak

Als een kind zijn vraag of vragen heeft genoteerd, ga je daarover met het kind in gesprek.

Probeer er eerst achter te komen waarom een vraag wordt gesteld. Probeer er ook weet te krijgen wat een kind zelf al aan kennis heeft van het hetgeen waar het een vraag over heeft. Even er samen naar toe gaan kan heel goed helpen. Beantwoordt vervolgens zo goed mogelijk de vraag van het kind. Geef daarbij het kind de ruimte om nieuwe vragen te stellen.

Afsluiting

Ga even na of het kind tevreden is met jouw antwoord en wat het van de verkenning (exposure) vond. Geef elkaar een hand ten afscheid.

Als een vraag niet kan worden beantwoord, krijgt de vragensteller een visitekaartje met een mailadres waarop de vraag opnieuw gesteld kan worden. Deze wordt vervolgens beantwoord.

Jan de Boer, Arda de Boer en Henk Kuindersma

Informatie over 'Vraag maar Raak', exposure met kinderen in kerkgebouwen:

Wiena Ridderikhof; Tel: 0527-203624; Mobielnummer: 0631991655. Mailadres: ridderikhof@hotmail.com

Henk Kuindersma; Tel.: 0519-295471; Mailadres: henkkuindersma@gmail.com

Literatuur: Wiena Ridderikhofs werkwijze met groepen kinderen is door Henk Kuindersma beschreven onder de titel 'Een heilig huis in Tollebeek'. Een deel van een lessenserie over kerkgebouwen.

In: Johan Valstar (red.), *God is buiten de tijd. Kindertheologisch leren kijken*. Uitgave Kwintessens, Amersfoort